पर्व्वतानां मुखं मेरुर्गरुड़ः पततां मुखम् ॥”)
पतनशीले त्रि। इति मेदिनी ॥

पतनं, क्ली, (पत्+भावे ल्युट्।) पातः। पड़न् इति भाषा। यथा,— [दुःसहम् ॥”
“अशनेः पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव
इत्युद्भटः ॥
“द्विजातिकर्म्मभ्यो हानिः पतनं परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्।” इति हारीतसूत्रम् ॥ पापम्। यथा, प्रायश्चित्तविवेके।
“विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥”

पतमः, पुं, (पतति कर्म्मक्षये यस्मात्। पत्+अम। क्षीणपुण्यानां चन्द्रलोकात् पतनं शास्त्रे प्रसिद्धम्।) चन्द्रः। (पततीति। पत्+अम।) पक्षी। पतङ्गः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पतयालुः, त्रि, (पत्+“स्पृहिगृहिपतिदयीति।” ३।२।१५८। इति आलच्।) पतनशीलः। तत्पर्य्यायः। पातुकः २। इत्यमरः।३।२।२७॥

पतसः, पुं, (पततीति। “अत्यविचमीति।” उणां ३।११७। इति असच्।) पक्षी। इत्युणादिवृत्तिः ॥ चन्द्रः। पतङ्गः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पताका, स्त्री, पत्यते ज्ञायते कस्यचित् भेदोऽनया। (पत्+“वलाकादयश्च।” उणां ४।१४। इति आक प्रत्ययेन साधुः।) ध्वजम्। निशान् इति भाषा। (यथा, महाभारते।६।१७।१५।
“श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः।
तान्यनीकान्यशोभन्त राजन्नृपपदातिभिः ॥”)
तत्पर्य्यायः। वैजयन्ती २ केतनम् ३ ध्वजम् ४। इत्यमरः।२।८।६६ ॥ पटाका ५ जयन्ती ६ वैजयन्तिका ७ कदली ८ कन्दुली ९ केतुः १० कदलिका ११ व्योममण्डलम् १२। इति शब्दरत्नावली ॥ चिह्नम् १३। इति जटाधरः ॥ केतनं ध्वजं एतद्द्वयं पताकादण्डे। इति भरतः ॥ सौभाग्यम्। नाटकाङ्गम्। इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २७।
“पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्य्येह वस्तुनि ॥”
इह नाट्टे ॥ तल्लक्षणं यथा तत्रैव। ६। २८।
“यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥”
तद्भेदानाह तत्रैव। ६। २९—३२।
“सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्त्तितम् ॥
यथा, रत्नावल्यां ‘वासवदत्तेयमिति’ राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या ‘सागरिकेयमिति’ प्रत्यभिज्ञाय ‘कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रम्’ इत्यादि फलरूपार्थसम्पत्तिः पूर्व्वापेक्षया उपचारातिशयात् गुणवती उत्कृष्टा।१।
वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयम्।
पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥
यथा, वेणीसंहारे सूत्रधारः।
‘रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः।’
अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन बीजार्थप्रतिपादनात् नेतृमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानम्। २।
अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत्।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥
लीनं अव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम्। यथा, वेणीसंहारे २ अङ्के। कञ्चुकी। ‘देव! भग्नं भग्नम्।’ राजा। ‘केन।’ कञ्चुकी। ‘भीमेन।’ राजा। ‘कस्य।’ कञ्चुकी। ‘भवतः।’ राजा। ‘आः! किं प्रलपसि?’ कञ्चुकी। (सभयम्) ‘देव! ननु ब्रवीमि। भग्नं भीमेन भवतः।’ राजा। ‘धिक् वृद्धापसद! कोऽयमद्य ते व्यामोहः।’ कञ्चुकी। ‘देव! न व्यामोहः सत्यमेव। भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम्।
पतितं किङ्किणीक्वाणबद्धाक्रन्दमिवक्षितौ ॥’
अत्र दुर्य्योधनोरुभग्नरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोपक्षेपणम्। ३।
द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः।
प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥”४॥)
अङ्कः। केतुः। इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं ध्वजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पताकी, [न्] त्रि, (पताका विद्यतेऽस्य। पताका+इनिः।) वैजयन्तिकः। पताकाधारी। इत्यमरः। २। ८। ७१ ॥ (यथा, महाभारते। ६। १७। २०।
“स तु गोवासनः शैव्यः सहितः सर्व्वराजभिः।
ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ॥”)
रिष्टारिष्टबोधकचक्रविशेषः। तस्य लिखनक्रमो यथा,—
“तिर्य्यगूर्द्ध्वगता रेखास्तिस्रो देयाः पताकया।
युताः कार्य्या वेधविदा सर्व्वसङ्गतरेखया ॥
दक्षस्थोद्गतरेखातो वामं मेषाद्यराशयः।
पञ्चाष्टयुग्मविंशाश्च षड्दशेन्द्राग्निसागराः।
कर्कटान्मीनपर्य्यन्तमङ्का देया यथाक्रमम् ॥

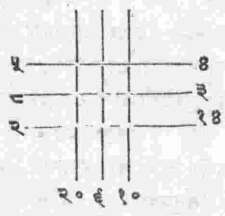

बालस्य जन्मकालीनग्रहलग्नमजादिषु।
विन्यस्य चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथाग्रहात् ॥”
तत्र शुभाशुभज्ञानं यथा,—
“शुभदण्डयोगवेधैर्लग्नाद्बालस्य शोभनम्।
पापदण्डयोगवेधैराश्यङ्काद्रिष्टिकालवित्।
बलेऽधिके दिनं मध्ये मासो हीने च हायनम् ॥”
वेधज्ञानं यथा,—
“कर्कैर्मीनधनुर्भ्याञ्च हरेः कीटघटेन च।
स्त्रियास्तौलिमृगाभ्याञ्च घटे मीनेन कन्यया ॥
धनुषो मृगकर्किभ्यां मकरे धनुषा स्त्रिया।
मीने कर्कितुलाभ्याञ्च मीनस्त्रीधनुषात्वजे ॥
तुलाकर्किमृगैर्द्वन्द्वे कीटकुम्भवृषेषु च।
सिंहवद्वेध एतेषु वामदक्षिणसंमुखैः ॥
राहुकेत्वर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः।
तदन्यैर्युतविद्धस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः ॥”
रिष्टिकालो यथा,—
“एकोनविंशतिः कर्के सिंहे सप्तदशैव तु।
षट्त्रिंशदबलायाञ्च षड्विंशतिस्तुलाधरे ॥
वृश्चिके सिंहवज्ज्ञेयमूनत्रिंशच्छरासने।
षड्विंशं मकरे ज्ञेयं कुम्भे सप्तदश स्मृताः ॥
नव युग्मे तथा मीने मेषे षड्दशभिस्तथा।
वृषभे च तथा सिंहे युग्मेऽङ्कहरलोचने ॥
त्रितयाङ्कादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये।
एकाङ्काद्द्विगृहाङ्काद्वा क्वचिद्रिष्टेश्च सम्भवः ॥”
अथ यामार्द्धाधिपज्ञानम्।
“वारेशादर्द्धयामेषु रात्र्यह्नोः पञ्चषट् क्रमात्।
अधिपाः स्युर्ग्रहास्तत्र यथार्काहे भवन्ति ते।
रवीज्येन्दुभृगुक्ष्माजशनिज्ञरवयो निशि ॥
रविशुक्रज्ञरात्रीशशनीज्यकुजभास्कराः।
दिने ऊह्याः परेष्वेवं तत्राध्यक्षाश्चतुर्ग्रहाः ॥”
अथ दण्डाधिपज्ञानम्।
“पापदण्डे भवेद्रिष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत्।
शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्म्मारम्भाच्छुभं भवेत् ॥
यस्यार्द्धयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः सर्व्वदा ततः।
षट् षट् परीत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मता यथा ॥
आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशी सोमे शनीज्यौ कुजो
भौमेऽर्कः सितसोमजौ च शशिजे सोमः शनिर्व्वाक्पतिः।
जीवेऽङ्गाररवी भृगुर्भृगुसुते सौम्येन्दुमार्त्तण्डजाः
काले जीवमहीजतिग्मकिरणा रात्रौ च दण्डाधिपाः ॥
यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धकः।
तदर्द्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धात्तु तुरीयकः ॥
अङ्काभावे तु राहुः स्यात् तदङ्को वसुसंज्ञकः।
भग्नाङ्कस्य परित्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा ॥
रविदनुजबुधग्लौश्चन्द्रसूरासुरज्ञाः
कुजरविदनुजज्ञाज्ञेन्दुसूरासुराश्च।
गुरुशशिरविदैत्याः शुक्रभौमार्कदैत्याः
शनिकुजरविदैत्या दण्डपास्त्वर्द्धयामे ॥”
शुभाशुभदण्डज्ञानं यथा,—
“शेषावर्कस्य दण्डौ सततशुभकरावादिशेषौ तथेन्दोः
शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोराद्यमर्द्धं प्रशस्तम्।
आदिर्दण्डस्तथैको भृगुकुलनृपतेः सर्व्वकार्य्येषु शस्तो
दण्डाश्चत्वार एते क्वचिदपि समये नैव शौरेः प्रशस्ताः ॥”